

Σχόλιον

Suomen Bysantin Tutkimuksen Seura ry:n jäsenlehti
Medlemsblad för Sällskapet för Byzantinsk Forskning rf.

1/2013

Σχόλιον ά, ζστκγ

13. Vuosikerta/Årgång

Jäsenlehti perustettu v. 2001/Medlemsblad sedan år 2001

Julkaisija/Utgivare:

Bysantin tutkimuksen seura ry. /Sällskapet för bysantinsk forskning rf.

SISÄLLYS

Björn Forsén	<i>Bysantin kirjava matto</i>	1
Heta Björklund	<i>Mustuvia Kohtuja ja lapsia tappavia demoneita. Bysanttilaiset hystera-amuletit</i>	2
Juho Wilskman	<i>Mennyt ja tuleva keskiaikaisissa kronikoissa. Symposion Helsingissä 24.-25.1.2013</i>	10
Björn Forsén ja Mika Hakkarainen	<i>Venetsian leivissä turkkialaisia vastaan. Pohjoismaalaiset palkkasoturit Etelä-Euroopassa</i>	14
<i>Vuosikokouskutsu</i>		21

Toimitus/Redaktion:

Mika Hakkarainen: mika.hakkarainen(at)helsinki.fi

Juho Wilskman: juho.wilskman(at)helsinki.fi

Bysantin kirjava matto

Bysantin tutkimuksen seura täytti viime vuonna 30 vuotta. Sen kunniaksi järjestimme poikkeuksellisesti kaksi kansainvälistä kollokviota, joista toinen yhteistyössä mm Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin ja Keskiaikaisen tutkimuksen seuran Glossan kanssa. Olemme myös uusineet jäsenlehtemme ulkonäköä sekä luoneet seuralle oman Facebook-sivun. Sen kautta on helppo verkostua ja levittää tietoa seurasta ja Bysantin tutkimuksesta, erityisesti uusien opiskelijoiden keskuudessa.

Ilahduttavan moni opiskelija ja nuori tutkija onkin viime vuosina Suomessa valinnut erikoistumisalueekseen Bysantin tutkimuksen. Bysantin päivän yhteydessä syksyllä 2011 tarjosimme heille foorumin esitellä tutkimusaiheitaan. Yhteenvedot näistä hankkeista julkaistiin viime vuoden Skholioneissa. Heta Björklund valmistui viime vuonna Helsingin yliopistossa maisteriksi aiheenaan kreikkalaisen mytologian naisia ja lapsia tappavat hirviöt sekä niiltä suojaavat hystera-amuletit. Heta esittelee amuletteja tässä numerossa.

Juho Wilskman on kirjoittanut yhteenvedon tammikuussa Helsingin yliopiston tutkijakollegiumissa järjestetystä kollokviosta *Past and Present in Medieval Chronicles*. Kollokviion kahdessa sessiossa käsiteltiin bysanttilaisia kronikoita. Juhlavuoden toisessa kollokviossa, *Crossing the Borders between East and West. Mercenaries and Exchange of Ideas in Early Modern Europe* käsiteltiin taas mm. ruotsalaisten ja osittain myös suomalaisten Venetsian palveluksessa sotineiden palkkasotureiden kokemuksia Kreikasta 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa. Heidän välityksellä syntyivät ensimmäiset dokumentoidut yhteydet Pohjoismaiden ja kreikkalais-osmanilaisen maailman välillä. Heistäkin voitte lukea enemmän tässä numerossa.

Bysantin tutkimus on kuin hyvin laaja ja kirjava matto. Se peittää monta tieteenalaa ja maantieteellistä aluetta, ja monta sataa vuotta. Kronikoiden ja palkkasotureiden jälkeen suuntaamme katsemme kirkolliseen kulttuuriin. Tämän vuoden vuosikokousesitelmässä 14. maaliskuuta siirrymme Armeniaan, jossa toimii maailman vanhin valtionkirkko. Sen juuret ulottuvat aina 300-luvun alkuun jKr. Serafim Seppälä Itä-Suomen yliopistosta esitelmöi aiheesta 'Armenialaisten pyhien kuvien maailma'. Toivottavasti mahdollisimman moni teistä ehtii kuuntelemaan esitelmää.

Björn Forsen

BTS:n puheenjohtaja

Mustuvia kohtuja ja lapsia tappavia demoneita Bysanttilaiset *hystera*-amuletit

Heta Björklund

Eräitä mielenkiintoisimmista bysanttilaisen kauden esineryhmistä ovat hystera-amuletit. Nämä ovat keskibysanttilaiselle kaudelle, 900-1100-luvuille, ajoitettavia amuletteja, joita yhdistää käärmeiden reunustamien kasvojen muodostama kuva-aihe sekä kreikankielinen hystera-formula, joka alkaa yleensä sanoilla “kohtu, musta, mustuva” (ὕστερα μελάνη μελανωμένη) ja kokonaisimmassa muodossaan kuuluu “Kohtu, musta, mustuva, kuin käärme, kiemurtele ja kuin käärme, sihise ja kuin leijona, karju ja kuin karitsa, laskeudu makuulle” (ὕστερα μελάνη μελανωμένη ὡς ὄφις εἰλύεσαι καὶ ὡς δράκον σπρίζησε καὶ ὡς λέων βρυχᾶσαι καὶ ὡς ἀρνίον κοιμοῦ). Sama formula toistuu useina muunnelmina ja lyhennelminä, mutta kertoo, että amuletin tarkoitus oli jotenkin suojella tai auttaa kohtua.

Muodoltaan *hystera*-amuletit ovat ovaalin tai ympyrän muotoisia. Halkaisijaltaan ne vaihtelevat 2 senttimetrin pituisesta 7,5 senttimetriin. Käytettyjen materiaalien suhteen amuletit ovat hyvin erilaisia. *Hystera*-amulettien joukossa on muotissa valettuja pronssi- ja lyijyriipuksia, kaiverrettuja pronssi- ja hopeariipuksia, rahojen tapaan muotissa lyötyjä litteitä ja pyöreitä pronssiamuletteja, kaiverrettuja koru- ja kameekiviä sekä hopeisia ja pronssisia sormuksia.

Varsinaisten *hystera*-amulettien lisäksi Palestiinasta ja Syyriasta on löydetty varhaisbysanttilaisia, 500-600-luvuille ajoitettavia, kreikankielisellä piirtokirjoituksella varustettuja pronssiamuletteja, jotka ovat hyvin samankaltaisia keskibysanttilaisten hystera-amulettien kanssa. Näiden ryhmien keskinäinen suhde on avoin kysymys. On mahdotonta sanoa tarkkaan, miten syyrialaiset ja palestiinalaiset amuletit ovat vaikuttaneet keskibysanttilaisiin, mutta ikonografian samankaltaisuus ei voi olla sattumaa: kuva-aihe, joka löytyy lähes kaikista sekä varhaisbysanttilaisista syyrialaisista ja palestiinalaisista sekä keskibysanttilaisista amuleteista on ratsastajapyhimys, joka lävistää peitsellä tms. aseella naispuolisen demonin/hahmon. Sen sijaan varhaisbysanttilaisissa amuleteissa ei kuva-aiheena ikinä ole mukana käärmeiden ympäröimää päätä, joka löytyy kaikista keskibysanttilaisista hystera-amuleteista. Ei kuitenkaan ole löydetty 500-600-lukujen ja 900-1100-lukujen väliin ajoitettavia amuletteja, jotka voisivat toimia linkeinä kahden ryhmän välillä.

Korintista on löydetty lyijyamuletteja ja pronssi- ja hopeasormuksia, joista vain yhdelle on mahdollista määrittää ajoitus myöhäisintään 900-luvulle. Vastaavat löydöt toistuvat alueen 900-1000-lukujen kerroksissa. Tyyllillisesti ne ovat ikonoklasmin jälkeisiä (eli vuoden

843 jälkeen). Lähes kaikki muut tunnetut sormukset, lyijyriipukset ja osa hopeariipuksista on löydetty Vähä-Aasiasta, minkä lisäksi osa sormuksista on löydetty Sisiliasta. Yksikään ei ole Palestiinasta, Syyriasta tai Egyptistä, joista suurin osa varhaisbysanttilaisista pronssi-amuleteista on löydetty.

Tästä voi päätellä, että amuletit olivat käytössä Kreikassa ja Vähä-Aasiassa 900-1100-luvuilla, mutta eivät samaan aikaan Syyriassa, Palestiinassa eivätkä Egyptissä, jotka olivat arabien hallussa 600-luvulta eteenpäin. Amuletteja kuitenkin kulkeutui Bysantista länteen ja Venäjälle, joihin Bysantin hovilla tiedetään olleen suhteita keskibysanttilaisella kaudella. Osa on varmasti kulkeutunut länteen päin ristiretkeläisten mukana. Useimmilla tunnetuista amuleteilla ei ole löytökontekstia, vaan ne ovat museokappaleita. Yksittäisiä amuletteja ei ole pystytty ajoittamaan tarpeeksi tarkasti, jotta kuva-aiheiden kronologisesta kehityksestä voisi saada selkeää käsitystä.

Hystera-amuletit ja Gello-demoni

Hystera-amulettien tarkoituksena oli suojella naisia ja lapsia sekä raskauden aikana että sen jälkeen. Niihin liittyy usko erityisesti naisia ja lapsia tappaviin *daimoneihin*, kuten Gelloon.

Gello on elänyt kreikkalaisessa kansanuskossa arkaaiselta kaudelta saakka läpi bysanttilaisen ajan, aina 1800–1900-lukujen taitteeseen saakka. Perinteisesti häntä on pidetty naimattomana kuolleen naisen henkenä, joka tappaa naimattomia tai raskaana olevia naisia ja pieniä lapsia. Ensimmäinen maininta Gellosta on Sappolta (fr. 178, ed. Page & Lobel): Γέλλωζ παιδοφιλωτέρα, “lapsirakkaampi kuin Gello”, viitaten Gellon tapaan varastaa lapsia. Gelloa syytettiin myös, jos lapsi kuoli.

a—No. 1

Kuva 1. Lyijystä tehty amuletti, alun perin luultavasti Vähä-Aasiasta. Spier 1993, pl. 1a, nro 1.

e—No. 12

Kuva 2. Pronssinen amuletti, alun perin luultavasti Vähä-Aasiasta. Spier 1993, pl. 1c, nro 12.

b—No. 34

Kuva 3. Hopeainen amuletti, alun perin luultavasti Vähä-Aasiasta. Spier 1993, pl. 3b, nro 34.

Gellosta on yksittäisiä mainintoja Sapfon jälkeen (esim. rituaaleja Gellon karkottamiseen) löytyy *Kyranidesista* ja useilta bysanttilaisilta kirjoittajilta, kuten Johannes Damaskoslaiselta) mutta ajallisesti seuraavat pidemmät ja informatiivisemmat kirjoitukset ovat vasta Mikael Psellokselta. Psellos (*Philosophica minora II*, 49, ed. O'Meara) kertoo Gellon olevan “vanha ja pahamaineinen nimi”, joka on “selittämätön kaikille maailman filosofeille”. Pselloksen mukaan Gello “ei ole demoni eikä ihminen, joka olisi raakuudessaan täysin eläinten kaltainen”, eikä Gello “muuta muotoaan villieläimestä ihmiseksi eikä ihmisestä villieläimeksi”. Psellos kertoo, että Gello on lasten syntymä vastaan ja hänen luontonsa on “synnytyksille vastakkainen”. Gellon “sanotaan tappavan raskaanaolevia” ja aiheuttavan haittaa kohdulle.¹

Pselloksen mukaan “yhä nykyäänkin uskotaan näiden vanhojen akkojen voimien olemassaoloon” ja siihen, että he kasvattavat siivet ja tulevat lasten kotiin näkymättöminä. Heidän uhreikseen joutuneita vastasyntyneitä kutsutaan “Gellonsyömiksi” (Γιλλόβρωτα).² Pselloksen mielestä olisi kuitenkin kuljettava korkeampaan ymmärrykseen ja hylättävä kansanomaiset uskomukset demoneista.³ Tämä antaa ymmärtää, ettei ainakaan Psellos pitänyt uskoa Gelloon ja vastaaviin demoneihin järkevänä, vaan pelkkänä taikauskona.

Mielenkiintoista kyllä, yhdessäkään keskibysanttilaisessa hystera-amulettissa ei käytetä nimeä Gello, mutta useissa varhaisbysanttilaisissa hystera-amuletteissa esiintyy nimi Abyzou. Tämä on sekä Salomonin testamentin (*Διαθήκη Σολομώντος*) että 1600-luvun kreetalaisen kirjoittajan Leo Allatioksen mukaan yksi Gellon salaisista nimistä. Näissä amuletteissa esiintyy usein seisova hahmo, joka on nimetty joko Salomoniksi tai Arlafiksi/Arafiksi, kukistamassa demonin.

Keskibysanttilaisista amuletteista ainoastaan yksi mainitsee demonin nimen: nykyään Oxfordin Ashmolean Museumin kokoelmiin kuuluvassa, alun perin Vähä-Aasiasta peräisin olevassa hopeariipuksessa mainitaan nimi “Anabardalea”, joka on Abyzoun ohella yksi Gellon salaisista nimistä. Riipuksen piirtokirjoituksessa lukee “... Pakene, Abizou Anabardalea, Sisinis sinua ajaa takaa, <sinua/sinulle?> enkeli Araf ...” (... [ΦΕ]ΥΓΕ ΑΒΙΖΟΥ ΑΝΑΒΑΡΔΑΛΕΑ ΣΙΣΙΝΙΣ ΣΕ ΔΙΟΚΙ Σ<Ε?> Α<Γ>ΓΕΛΟΣ ΑΡΑΦ). Amuletin reunaan kiertyä epäselvä *hystera*-formula.

¹ 2-14: Ἡ δὲ γε Γιλλώ, τοῦτο δὴ τὸ ἀρχαῖον καὶ πολυθρόλλητον ὄνομα ... ἀπείρηται γὰρ πᾶσι φιλοσόφοις τῶν φύσεων ... οὔτε δαίμων τίς ἐστιν οὔτε ἄνθρωπος ἄθροον εἰς ἀμύτητα θηρίου μετενεχθεὶς ... οὔτε θηρίον ποτ' ἂν ἐξανθρωπισθεῖ οὔτε μὴν ἄνθρωπος εἰς θῆρα μετενεχθεῖη ... ἀπόκρυφον δέ μοι βιβλίον Ἑβραϊκὸν τοῦτο τὸ ὄνομα προσέπλασεν ... ἡ Γιλλώ δυνάμις τις πρὸς τὰς γενέσεις καὶ τὰς οὐσίας ἀντίθετος ... αὕτη γοῦν τὰ τε κωφοροῦμενα, φθῖν, ἀναίρει καὶ ὅποσα τῆς μήτρας διολισθήσοι.

² 16-20: ἡ γε τήμερον ἐπέχουσα δόξα τοῖς γραῖδιόις τὴν δύναμιν ταύτην παρέχεται ... περοὶ γοῦν τὰς παρηβηκίας καὶ ἀφανῶς εἰσοικίζει τοῖς βρέφεσιν ... τὰ γοῦν συντακέντα τῶν νεογνῶν Γιλλόβρωτα αἰ περὶ τὴν λεχθὸν ὀνομάζουσι.

³ 27-28: τὰ μὲν ἀνάγων εἰς ὑψηλοτέρας ἐννοίας, τὰ δὲ ἀπὸ δοξῶν ἀρχαίων εἰς τὰς δημόδεις ὑπολήψεις κατὰ γων.

Keskibysanttilaisten amulettien kuva-aiheet

Toistuvia ja omiksi ryhmiin eroteltavissa olevia kuva-aiheita keskibysanttilaisissa *hystera*-amuleteissa ovat ratsastajapyhimys, käärmeiden kehystämät kasvat (*hystera*), seisova siivekäs hahmo, seisova pyhimyshahmo sekä Gello-demoni.

Ratsastajapyhimyksen pään ympärille on ohuella viivalla kaiverrettu sädekehä. Usein pyhimyksen hevosen jalkojen alla makaa toinen hahmo, oletettavasti Gello. Tässä näkyy jo antiikin ikonografiasta tuttu aihe: vihollisen polkeminen hevosen kavioilla. Hevonen ratsastajansa kanssa kulkee aina vasemmalta amulettin oikeaa reunaa kohti Gellon ollessa joko hevosen alla tai oikealla puolella. Ratsastajapyhimys on yleensä nimetty Salomoniksi. Amulettin kääntöpuolella on usein teksti ”Jumalan sinetti” (σφραγίς Θεοῦ). Nimi Salomon tai ”Salomonin sinetti” (σφραγίς Ζολομῶνος) esiintyy myös maagisissa papyruksissa sekä varhaisbysanttilaisissa syyrialaisissa ja palestiinalaisissa *hystera*-amuleteissa. Varhaisimmat kuvalliset esitykset kuningas Salomonista maagisessa kontekstissa ovat luultavasti 400-luvulta jaa., hematiittikiiviin tehdyt kaiverukset, joissa Salomon kuvataan ratsailla ja lävistämässä miekalla tai keihäällä toisen hahmon. Amuletteja, joissa esiintyy ratsastajapyhimys-hahmo, tunnetaan yhteensä 12 kpl.

Keskibysanttilaisten *hystera*-amulettien keskeinen kuva-aihe on käärmeiden kehystämät kasvat: se esiintyy jokaisessa tunnetussa *hystera*-amulettissa. Kuva-aiheen toteutus vaihtelee. Joskus kasvat ja käärmeet on kuvattu hyvin yksityiskohtaisesti, joskus taas hyvin tyylitellysti, kuten amulettin keskellä olevana ympyränä ja siitä lähtevinä suorina viivoina. On huomattavaa, että käärmeiden kehystämät kasvat eivät ikinä esiinny samalla puolella amulettia kuin ratsastajahahmo, mutta kasvat esiintyvät aina *hystera*-formulan kanssa. Kuva-aihe muistuttaa gorgoni Medusaa, mutta tämä ei liity mitenkään Medusan tunnettuun rooliin myyteissä – Medusaa eivät kiinnosta naiset ja lapset mitenkään erityisesti, toisin kuin Gelloa ja vastaavia demoneita. Jeffrey Spier on ehdottanut, että Medusan ikonografiasta vain otettiin mallia, ja tarkoitus oli kuvata itse *hysteraa*. Medusan päällä on kuitenkin myös vanhastaan apotropaainen merkitys. Tässä merkityksessä se olisi aivan paikallaan amuleteissa, joiden tarkoitus oli torjua naisia ja lapsiin kohdistuvaa pahaa.

Seisova siivekäs hahmo esiintyy amuleteissa joko yksin tai yhdessä muiden hahmojen kanssa. Yksin seisova siivekäs hahmo esiintyy efesoslaisessa kaiverretussa hematiittiamulettissa ja Tšernihivistä Unkarista löytyneessä, nykyisin Pietarissa säilytettävässä kultaisessa riipuksessa, jonka piirtokirjoitus on sekä kreikaksi että kirkkoslaaviksi. Hahmo esiintyy myös yhdessä muiden hahmojen, kuten ratsastajapyhimyksen, kanssa.

Seisova pyhimyshahmo esiintyy joko Gello-demonin kanssa tai yksin. Gellon kanssa esiintyessään seisova pyhimyshahmo on amulettin oikealla puolella ja Gello on kuvattu vasemmalla

joko polvistumassa hahmon eteen tai pakenemassa tätä. Gello ei ikinä esiinny kuva-aiheena yksin, vaan aina yhdessä joko ratsastajapyhimyksen, seisovan pyhimyshahmon kanssa tai seisovan siivekkään hahmon kanssa. Muita amuleteissa esiintyviä kuva-aiheita ovat arkkienkeli Mikael, pentagrammi, palmunlehdät, kuuden suoran viivan muodostama tähti, Z-kirjaimet ja leijona.

Varhaisbysanttilaiset amuletit

Lähes kaikissa varhaisbysanttilaisissa syyrialaisissa ja palestiinalaisissa amuleteissa toistuvan ratsastajapyhimyksen lisäksi mukana on usein myös kaiverrus ”yksi Jumala, joka voittaa pahan” (εἷς θεός ὁ νικῶν τὰ κακά). Kuvattuna on joskus myös leijona (ja toisinaan sen kanssa käärme tai naisdemoni) tai iibis-lintu ja käärme. Käärmeiden ympäröimää päätä, hysteriaa, ei sen sijaan esiinny varhaisbysanttilaisissa amuleteissa. Kristillisiä aiheita, kuten Kristuksen rintakuvaa tai ristiä, esiintyy vain harvoin. Muita kuva-aiheita ovat seisova hahmo, jonka piirtokirjoitus nimeää Salomoniksi tai enkeli Arlafiksi, ja polvistuva naispuolinen demoni.

Joskus kuva-aiheet on jätetty vähemmälle ja tilalle mahdutettu kansantarinoiden katkelmia ja monimutkaisempia piirtokirjoitusformuloita, kuten lukien ”Salomonin sinetti” (σφραγὶς Σολομώνος) ja vaille selitystä jäävä ”minä olen Noskam” (ἐγὼ εἰμι Νοσκᾶμ) ja demoni Abyzoun karkoitus, joka alkaa sanoilla ”pakene, Abyzou” (φεύγε Ἀβύζου). Myös amuletin omistajan nimi mainitaan usein. Amulettien piirtokirjoituksissa esiintyy enkelten nimiä, psalmi numero 90:n alkusanat, *voces magicae* kuten Iao tai Sabaoth, sekä sana ”minä juon” (πίνω). Yhdessä amuletissa ratsastajapyhimys on nimetty Pyhäksi Sisynniokeksi ja kääntöpuolelle on kaiverrettu versio ”Isä Meidän”-rukouksesta. Varhaisbysanttilaisista palestiinalaisista ja syyrialaisista amuleteista löytyy myös oma formulansa, joka vastaa keskibysanttilaisten amulettien hystera-formulaa. Täydellisimmässä muodossaan tämä formula kuuluu: ”Nälkä sinut kylvi. Ilma keräsi. Virta sinut söi. Miksi kuten susi jauhat? Miksi kuten krokotiili nielet? Miksi kuten leijona ahmit? Miksi kuten härkä lävistät sarvillasi? Miksi kuten käärme kiemurtelet? Miksi kuten kesytetty rauhoitit?”⁴

Käärmeamuletit Venäjällä

Varhais- ja keskibysanttilaisten amulettien lisäksi voidaan löytöalueen, tyylin sekä koristelun ja piirtokirjoituksen yksityiskohtien perusteella erottaa omaksi ryhmäkseen ns. käärmeamuletit (venäjäksi *zmeeviki*). Niiden ikonografia muistuttaa hystera-amuletteja, mutta ne on valmistettu Venäjällä 1000-luvun jälkeen. *Zmeeviki*-amuletit ovat kooltaan suuria ja huolellista työtä. Ne on valettu, ja koristelut ja piirtokirjoitukset ovat korkoreliefinä. Joskus niissä on käärmeiden

⁴ λιμός σε ἔσπ<ε>ιρεν. ἀὴρ ἐθήρισεν. φλέψ <σ>ε κατέφαγεν. τί ὡς λύκος μαζᾶσε; τί ὡς κορκόδυλλος ταπίννις; τί ὡς λέων βρωχῆς; τί ὡς ταῦρος κερατίζις; τί ὡς δράκων εἰλίσει; τί ὡς παρᾶος κυμᾶσε;

ympäröimän pään ja hystera-formulan lisäksi ylimääräisiä koristeluja ja kaiverruksia, kuten arkkienkeli Mikael tai Neitsyt Maria. Kasvoja ympäröivät käärmeet ovat *zmeeviki*-amuleteissa erikoisia. Joissain amuleteissa on normaalien käärmeiden sijaan kuusi tai seitsemän kaksipäistä tai yhteenkietoutunutta käärmettä. Osassa *zmeeviki*-amuletteja *hystera*-formula on kreikaksi, osassa kirkkoslaaviksi ja yhdessä tapauksessa kummallakin kielellä.

Keskiaikaisella Venäjällä *zmeeviki*-amuleteista valmistettiin (halvempia ja huonompilaatuksia) kopioita. Osa kopioista on vain karkeita jäljitelmiä bysanttilaisista esikuvista, mutta osaan amuleteista on kääntöpuolelle lisätty tyypillistä venäläistä ikonografista kuvastoa, kuten 1000-luvun pyhimykset Boris ja Gleb, sekä paholaisen voittava Niketas. Näissä kopioissa *hystera*-formulaa ei ole käännetty kirkkoslaaviksi eikä käärmeiden ympäröimä pää ole enää esittävä, vaan yleensä hyvin tyylitelty.

Sekä parempilaatuksia *zmeeviki*-amuletteja, joissa on hyvälaatuinen kreikkalainen piirtokirjoitus, että niiden kopioita on löydetty vain Venäjältä ja Itä-Euroopasta. Täten on luultavaa, että ne ovat peräisin bysanttilaisesta työpajasta tai työpajoista Venäjällä. Ne on myös voitu valmistaa Bysantin alueella vientiä varten – tosin tällöin olettaisi, että niiden muotit oli löydetty jostain Bysantin valtakunnan alueelta.

Maagiset formulat vaeltavan kohdun apuna

Merkittävin piirre *hystera*-formulassa on toistuva kohdun vertaaminen eri eläimiin $\omega\zeta$ -partikkelilla (“kuten”). Demoneille oli tyypillistä eläimellinen käytös. Visuaalisissa kuvauksissa kreikkalaiset demonit ovat jumalten tapaan ihmistä muistuttavia. Demonin pahansuopuus näkyy yleensä eläimellisistä, epäinhimillisistä piirteistä. Demonit olivat paitsi normaalin elämän ja normatiivisten roolien ulkopuolella, myös roolien ja kategorioiden välissä: tästä kertoo epäinhimillisuus, eläinten piirteet sekä vaihto kategoriasta toiseen muotoa muuttamalla.

Formulat amuletteihin kopioitiin luultavasti suoraan maagisista papyruksista tai käsikirjoista. 1400-1800-luvuilta säilyneissä maagisissa käsikirjoissa on yhä variaatioita *hystera*-formulasta. Erään Ateenan numismaattisessa museossa säilytettävän lyijyamuletin piirtokirjoitus alkaa sanoilla “kohdun hyvinvointia varten” ($\pi\rho\acute{\omicron}\varsigma\ \acute{\omicron}\phi\acute{\epsilon}\lambda\iota\omicron\nu\ \acute{\upsilon}\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$). Papyruksissa taian otsikko alkaa yleensä sanalla $\pi\rho\acute{\omicron}\varsigma$, joka kertoo mitä varten itse taika tai amuletti oli – sitä ei kuitenkaan kuulunut kaivertaa itse amulettiin. Samoin erään toisen, Eremitaasin kokoelmiin kuuluvan lyijyamuletin kaiverrus alkaa sanoilla “kirjoita *hystera*” ($\gamma\rho\acute{\alpha}\phi\iota\ \acute{\upsilon}\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$). On mahdollista, että kaivertaja ei osannut kreikkaa tai oli lukutaidoton ja kopioi vain tekstin suoraan käsikirjasta sitä ymmärtämättä, puhumattakaan huolimattomuusvirheistä.

Siihen, ettei kaivertaja ollut saanut muodollista koulutusta eikä täten osannut kirjakieltä, viittaisi eräs yksityiskokoelmaan kuuluva lyijyriipus, jonka reunaan kiertää kaiverrus $\Upsilon\text{ΣΤ.ΠΑ}$

ME...NI MEΛOMENI ΔΕΔΕΜΕΝΙ ΕΜΑ ΦΑΕ ΠΙΕ. Kaiverruksen puhekielinen muoto herättää kysymyksiä. On toki mahdollista, että käsikirja, josta kaivertaja tekstin kopioi, olisi kirjoitettu puhekielellä tai ajan ääntämystä seuraavalla kirjakielellä. Ehkä kaivertaja osasi fraasin ulkoa tai kaiverrettava loitsu sanottiin suullisesti kaivertajalle, joka kirjoitti sen kuten se tuolloin äännettiin. Kirjakielillä kaiverrus kuuluisi: ὕστε[έ]ρα με[λά]νη μελ<αν>ωμένη δεδεμένη <αί>μα φά<γ>ε πίε (“kohtu, musta, musteneva, sidottu, verta syö juo”).

Hystera-formulan ei tiedetä esiintyneen kokonaisuudessaan yhdessäkään myöhäisroomalaisen tai bysanttilaisen kauden amulettissa, papyruksessa tai kiroustaulusissa. Toki jo varhaisbysanttilaisen kauden amuleteissa formulan osia on nähtävissä, mikä viittaa siihen että prototyypin formulasta on ollut olemassa jo 400-luvulla ja luultavasti aiemminkin. Vasta 900-luvulla *hystera*-formula tavataan kokonaisena, jolloin myös amulettien käyttö yleistyy, ensin toki varakkaamman väestön keskuudessa.

Joskus *hystera*-formulaa seuraa verbi ”juon” (πίνω) ja sana ”veri” (αἷμα). Yhdistelmästä on olemassa useita variantteja, joiden yleisidea on syödä (ἐλθίω) ja/tai juoda (πίνω) verta. Tämä voi viitata amuletin tarkoitukseen suojella kohtua ja raskautta estämällä verenvuodon. Vastaavia viittauksia “verenvuotoon” raskauden edistämiseksi maagisilla loitsuilla ja resepteillä löytyy sekä *Papyri Graecae Magicae* - että *Papyri Demoticae Magicae* -kokoelmista.

*Papyri Graecae Magicae*stä löytyy lisäksi yksi taika kohdun ylösvaltamisen varalta (*PGM VII*260–271, Πρός μήτρας ἀναδρομήν), jossa loitsu täytyy kirjoittaa tinataululle, kääriä kankaaseen ja kantaa amulettina. Mitään *hystera*-formulaan viittaavaa ei mainita eikä mitään tunnistettavaa nimeä voces magicaen lisäksi. Tällaiset taikat liittyvät kansanuskomukseen, jossa ajateltiin kohdun olevan oma itsenäinen olentonsa, joka kykeni liikkumaan kehon sisällä ja aiheuttamaan näin erilaisia sairauksia. Nämä uskomukset olivat hyvin pitkäikäisiä: 1900-luvun alun Khioksella ei uskottu ainoastaan vaeltavaan kohtuun, vaan myös istukan uskottiin kykenevän liikkumaan itseksensä “kuin mustekala” (σὺν χταπόδι) ja voivan kuristaa naisen kuoliaaksi. Tämän vuoksi istukka täytyi hävittää heti synnytyksen jälkeen. Istukan hävittäminen oli tärkeää myös siksi, ettei kukaan pystyisi vahingoittamaan äitiä tai lasta käyttämällä istukkaa pahantahtoissa rituaalissa.

Hystera-amuleteissa onkin siis kyse kahden toisistaan erillisen tradition yhdistämisestä. Yhteen traditioon liittyy uskomus vaeltavasta kohdusta ja amulettilla pyritään torjumaan sen aiheuttamia sairauksia. Koska “vaeltavan kohdun” uskottiin aiheuttavan myös keskenmenoja ja lapsettomuutta, oli luonnollista liittää amuletteihin toinen traditio: naisia ja lapsia tappava Gello-demoni. Kyseessä on hyvin tyypillisesti maagiseen ajatteluun liittyvä assosiaatio.

Kirjoittaja on tehnyt viime vuonna gradunsa kreikkalaisen mytologian naisia ja lapsia tappavista hirviöistä sekä näiltä suojaamaan tarkoitetuista amuleteista.

Kirjallisuutta

- Argenti, P. P. & Rose, H. J. 1949. *The Folk-lore of Chios*. Cambridge.
- Bonner, C. 1951. 'Amulets Chiefly in the British Museum'. *Hesperia* 20. s. 301-345.
- Björklund, H. 2012. *Kreikkalaisen kansanperinteen hirviöt Empusa, Gello, Lamia ja Mormo*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/33637>
- Διαθήκη Σολομῶντος. *The Testament of Solomon* (ed. McCown, C.C.) 1922. Leipzig.
- Johnston, S. I. 1999. *Restless Dead. Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece*. Berkeley and Los Angeles.
- Ogden, D. 1999. 'Binding Spells: Curse Tablets and Voodoo Dolls in the Greek and Roman Worlds.' *Witchcraft and Magic in Europe. Ancient Greece and Rome*. (Ankarloo, Bengt and Clark, Stuart, eds.) London.
- Spier, J. 1993. 'Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition'. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56. s. 25-62.
- West, M.L. 1997. *The East Face of Helicon*. Oxford.

Mennyt ja tuleva keskiaika kronikoissa Symposion Helsingissä 24. - 25.1.2013

Juho Wilskman

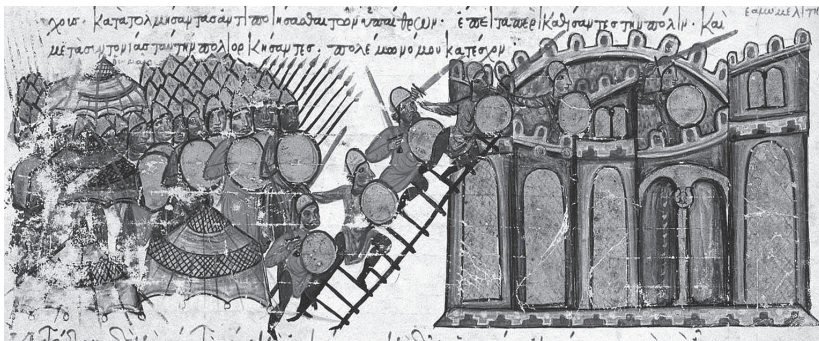
Helsingin yliopiston Helsingin yliopiston Tutkijakollegiumissa järjestettiin tammikuun lopulla kaksipäiväinen englanninkielinen kollokvio Past and Present in Medieval Chronicles. Sinne oli kutsuttu 14 tutkijaa ympäri Eurooppaa ja kukin heistä piti puolen tunnin esitelmän. Tilaisuus toimi samalla eräänä Bysantin tutkimuksen seuran 30-vuotistaipaleen juhlistajana. Seura olikin yksi symposionin järjestäjistä, mm. sisarjärjestönsä Glossan rinnalla.

Symposionin keskeisenä ideana oli tuoda yhteen bysanttilaisen, länsieurooppalaisen ja venäläisen kronikkaperinteen tutkijoita. Nämä ovat pitkään työskennelleet lähinnä omilla karsinoissaan, vaikka kristillinen pelastushistoria muodostaa perustan kaikille kolmelle kronikkatraditiolle. Symposionin selkeä painopiste oli keskiaikaisissa kronikoissa, vaikka mukaan mahtui jopa erään suomalaisen rätätalin kronikka 1800-luvun lopulta. Sitä, mikä kronikka lopulta on, ei määritelty. Kongressin organisoija Mari Isoaho lupasi kuitenkin kehittää jotain, mikä kattaa kaikki pidetyt paperit, ennen kuin ne tulevat ulos kollegiumin open-access julkaisussa.

Bysanttilaiset kronikat

Esitelmät oli järjestetty käsiteltävän aikakauden mukaisesti vanhimmasta nuorimpaan. Majjastiina Kahloksen esitelmä ”Seizing the History – Christianizing the Past in Late Antique Historiography” sai kunnian aloittaa symposionin. Kahlos keskittyi 300-luvulla kirjoittaneeseen Eusebiokseen ja 400-luvun alussa toimineeseen Orosiukseseen ja siihen, kuinka nämä pyrkivät antiikin käsitysten pohjalta luomaan kristityille sopivan kuvan maailmanhistoriasta kronologioineen. Antiikissa ajateltiin yleisesti, että asiat olivat sitä oikeampia mitä vanhempia ne olivat ja varsinkin Eusebios koetti osoittaa (juutalais-) kristillisen perinteen pakanoiden perinteitä iäkkäämmäksi. Orosius taas pyrki näyttämään, että pakanoiden kaipailema Rooman suuruuden aika ei ollut mitenkään erityisen onnellinen vaan kristitty aika oli luonnostaan ylivertaista.

Adam J. Goldwyn käsitteli esitelmässään 500-luvulla kirjoittaneen bysanttilaisen kronikoitsija Johannes Malalaksen kuvausta Troijan sodasta. Malalas kiinnittää siihen melko paljon huomiota. Hänen kuvauksensa ei kuitenkaan pohjaa niinkään Iliakseen kuin ”Diktys Kreetalaiseen”, jonka Malalas uskoo olleen silminnäkijähistorioitsija ja Homerosta luotettavampi. Myöhemmin ajatus on todettu vääräksi. Malalas myös kehittää luonnollisia selityksiä

Kuva 1. Johannes Skylitzeen kronikan kuvitusta 1100-luvulta. Wikimedia.

pakanajumaliin liittyville kertomuksille. Lisäksi Goldwyn nosti esille, kuinka Malalas kuvailee paljon Troijan sodan sankarien ulkonäköä, mutta toisaalta melko vähän itse sotatapahtumia.

Goldwynin mukaan Malalas oli tärkeä lähde myöhemmille bysanttilaisille Troijan sodan kuvaajille ja näin Malalaksen kronikka toimi siltana Bysantin ja antiikin välillä. Paitsi kronikoitsijat myös monet muut bysanttilaiset kirjoittajat, kuten romaanien tekijät, hyödynsivät Malalaksen kuvausta Troijan sodasta. Tämä kertoo kronikoiden vaikutuksesta muihin bysanttilaisiin kirjallisuudenlajeihin.

Raimondo Tocco Traakian Democritus-yliopistosta esitelmöi 1100-luvulla kirjoittaneen Johannes Zonaraksen kronikasta. Zonaras oli urallaan pitkälle edennyt bysanttilainen virkamies, joka kirjoitti kronikkansa vetäytyttyään luostariin. Zonaras on kriittinen keisari Aleksios I Komnenosta (1081–1118) kohtaan ja kronikka pitkälti toimi tämän kritiikin välikappaleena. Zonaras kiinnittää kronikassaan paljon huomiota erilaisiin valtiomuotoihin. Zonaraksen Aleksios-kritiikki onkin ennen kaikkea konstitutionaalispohjaista, ei niinkään keisarin uskonnollisiin kantoihin liittyvää, toisin kuin bysanttilaiselta kronikalta voisi yleensä odottaa.

Staffan Wahlgren Trondheimista pyrki omassa esitelmässään osoittamaan kerrontatekniikan merkitystä sille, kuinka paljon ja millaista tietoa kronikoihin päätyi. Hän vertaili 800-luvun alussa kirjoitettua Theofaneen kronikkaa ja 950-luvun puolivälissä laadittua Symeon Logotheten kronikkaa. Symeon nojasi vuodesta 200-luvun lopulta aloittaneeseen Theofaneeseen tämän kuvaamaan ajanjakson osalta. Kuitenkin siinä, missä Theofanes on ryhmitellyt tapahtumat vuosiluvuittain, on maailman luomisesta aloittanut Symeon jäsentänyt tekstin kappaleiksi, joissa kussakin kuvataan aina yhden keisarin hallituskausi. Tämän seurauksena mm. paljon ihmisten ja paikkojen nimiä on jäänyt Symeonilta pois.

Symeon Logotheten kronikassa on myös mielenkiintoista, että Bysantin keisareiden lisäksi omat kappaleensa saavat paitsi Rooman keisarit myös esimerkiksi muinaisen Persian

ja Makedonian hallitsijat. Jopa Aatami esitetään eräänlaisena esikeisarina. Symeonin kronikka käännettiin kirkkoslaaviksi. Tämä on Wahlgrenin mukaan voinut rajoittaa slaavien käsitystä mm. Bysantin menneisyydestä.

Venäläiset kronikat

Myös monien sellaisten esitelmien, jotka eivät käsitelleet bysanttilaisia kronikoita, anti oli mielenkiintoinen Bysantin tutkimuksen kannalta. Tällaisia olivat erityisesti esitelmät, jotka keskittyivät varhaisimpaan säilyneeseen venäläiseen kronikkaan eli ”Kertomukseen menneistä ajoista”, joka monesti tunnetaan myös ”Nestorin kronikkana”. Symposionissa käytettiin lähinnä termiä ”Primary Chronicle”. Kyseinen kronikka on lähde Kiovan Rusjin historiasta ja sen ympärillä on vellonut paljon kiistoja mm. siitä, onko Kronikka muodostunut aikojen saatossa useampien kirjoittajien toimesta vai onko yksi ainoa auktori koonnut sen.

Mari Isoaho kertoi syyriaksi 600-luvulla kirjoitetun ”Pseudo-Methodioksen profetian” vaikutuksesta ”Nestorin kronikkaan”. ”Profetiassa” ennustettiin, että kreikkalaisten hallitsija löisi ”ishmaelilaiset”, eli ilmeisesti Lähi-dän vast’ ikään vallanneet arabit. Tämän jälkeen koittaisi anti-Kristuksen aika ja Jeesuksen toinen tuleminen. Profetia käännettiin suhteellisen pian kreikaksi ja sittemmin latinaksi sekä slaaviksi. Kiovassa rusit samaistettiin ”Jumalan valittuun kansaan” ja kumaani-aropaimentolaiset ”ishmaelilaisiin”. Kronikassa sovitellaan sitten kahdellekin kirjoitusajan, eli 1100-luvun alun, Kiovan hallitsijalle ”Mikaeliksi” nimetyn ”ishmaelilaiset” voittavan hallitsijan viittaa.

Oleksiy Tolochkon esitelmä taas kertoi vakuuttavassa esitelmässään, miten vuosiluvuttain jäseneltyyn ”Nestorin kronikkaan” luotiin kronologia. Tolochko lukeutuu koulukuntaan, jonka mukaan Kronikan kirjoitti Kiovan lähellä elänyt apotti Sylvester 1100-luvun alussa. Sylvester oli hyvin kiinnostunut kronologiasta, mutta hän joutui turvautumaan pääasiallisesti aineistoon, jossa tapahtuma-aikoja ei mainittu. Tolochkon mukaan esimerkiksi 900-luvulla Sylvesterin käytössä oli tarkat päiväykset ilmeisesti vain Bysantin kanssa solmituille sopimuksille vuosina 911, 944 ja 971.

Tolochko osoitti, että varman kronologian puutteessa Sylvester on yleensä sijoittanut tapahtumat aina säännöllisille väliajoille tai numerologisesti sopiviin vuosiin. Esimerkiksi Kronikan mukaan Bysanttia vastaan tehtiin 900-luvulla aina sotaretki neljä vuotta ennen valtakunnan kanssa solmittua sopimusta ja hallitsijan kuolema on ajoitettu vuosi sopimuksen jälkeen. Eräässä vaiheessa taas hallitsijaperheessä tapahtuneita syntyymiä ja kuolemia on sijoitettu aina kolmen vuoden välein. Tämän esitelmän jälkeen ainakaan allekirjoittaneen ei tee mieli käyttää ”Nestorin kronikkaa” lähteenä absoluuttisesta kronologiasta ennen 1000-luvun loppupuolta.

Länsieurooppalaiset kronikat

Länsi-Euroopan kronikoita käsitelleistä esitelmistä Bysantin historian kannalta relevantein oli todennäköisesti Sini Kangaksen ”Ideas of Time, Timelessness and the Warriors of God in Twelfth and Thirteenth-Century Crusader Chronicles”. Kangas kertoi esimerkiksi, kuinka ristiretkikronikat esittävät yksittäiset ristiretkeläiset yleensä pelkkinä Jumalan tahdon välikappaleina. Heidän yksilölliset motiivinsa tulevat esiin lähinnä silloin, kun asiat alkavat mennä pieleen ja epäonnistumisten selitetään johtuvan ristiretkeläisten synneistä. Nämä olisivat arvottomia tehtäväänsä.

Sverre Baggen esitelmä ”The Past in Snorri Sturluson’s Heimskringla” oli mielenkiintoinen yleisemmän historiankirjoituksen historian kannalta. Monesti yhä väitetään, että menneisyys alettiin ymmärtää omasta ajasta eroavana vasta joskus 1700–1800-lukujen taitteessa. Norjan kuningas-dynastian historiaa Kristuksen syntymästä ja keisari Augustuksen ajoista alkaen vuoteen 1177 asti kuvannutta Heimskringlaa esimerkkinä käyttäen Bagge pyrki osoittamaan, että menneisyyden erilaisuus kyllä tunnustettiin. Kuitenkin asiat, jotka samankaltaisuudellaan yhdistyivät kirjoittajan omaan aikaan, olivat Snorrissa kiinnostavampia.

Lopuksi

Past and Present in Medieval Chronicles-symposionin esitelmät osoittivat selvästi, kuinka eri kulttuuripiireihin keskittyvät asiantuntijat voivat hyötyä toistensa tutkimuksista. Nyt keskityttiin kristikuntaan. Ehkä tulevaisuudessa Suomessa järjestetään konferensseja, joissa esitellään myös muiden uskontokuntien keskuudessa eläneitä kronikkaperinteitä. Maailmalla tällaisia tapahtumia on jo järjestetty.

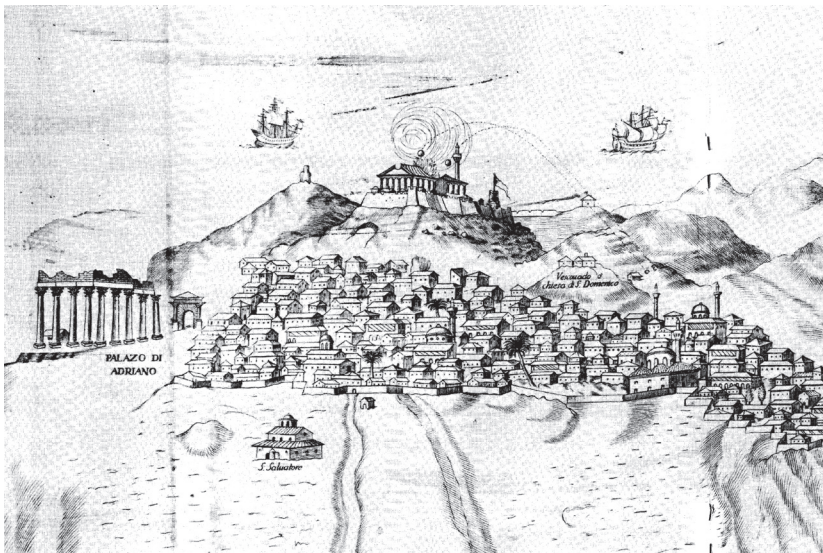

Venetsian leivissä turkkilaisia vastaan Pohjoismaalaiset palkkasoturit Etelä-Euroopassa

Björn Forsén ja Mika Hakkarainen

Nykyisen Kreikan alueella käytiin 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa Venetsian ja Osmanivaltakunnan välillä kolme sotaa, ensin 1645-1669 (Kreetan sota), sitten 1684-1699 (Morean sota) ja lopulta vielä 1714-1718 (Toinen Morean sota). Venetsian joukoissa palveli suuri määrä länsieurooppalaisia sotilaita, joista tunnetuin oli ruotsalainen kreivi Otto Wilhelm von Königsmarck, Venetsian maajoukkojen komentaja Morean sodan alussa. Juuri hänen käskystään Ateenan Akropolista pommitettiin kaupungin piirityksen yhteydessä vuonna 1687, minkä seurauksena Parthenon kärsi mittavia vaurioita. Yllättävän paljon ruotsalaisia ja suomalaisia osallistui näihin sotiin, ja osa heistä palasi kotiin tuoden mukanaan uusia vaikutteita.

Von Königsmarckista ja joistakin hänen kanssaan Morean sotaan osallistuneista Ruotsin kuninkaan alamaista löytyy tietoa Königsmarckin vaimon Catharina Charlotta De la Gardien kamarineidon Anna Åkerhielmin päiväkirjan ja kirjeiden välityksellä. Venetsian sotiin osallistuneista pohjoismaalaisista tiedetään kuitenkin muuten hyvin vähän, sillä aihetta

Kuva 1. Königsmarckin joukot pommittavat Akropolista vuonna 1687. Teoksesta F. Fanelli, *Atene Attica. Descritta de suoi principii fino all'acquisto fatto dell'armi veneti nel 1687*, Venezia 1707.

ei ole koskaan syvemmin tutkittu. Vuodesta 2010 alkaen olemme keränneet heistä tietoja Venetsian, Saksan ja Ruotsin arkistoissa päämääränä valaista tätä vähemmän tunnettua, mutta hyvin mielenkiintoista ilmiötä, jonka kautta syntyivät ensimmäiset kiinteät yhteydet Ruotsista kreikkalais-osmanilaiseen maailmaan. Tutkimushankkeen alustavat tulokset esitimme Bysantin tutkimuksen seuran järjestämässä kollokviossa marraskuussa 2012. Ohessa lyhyt yleiskatsaus tutkimustuloksiin.

Ensimmäiset seikkailijat

Ruotsi oli kolmikymmenvuotisen sodan tuloksena noussut eurooppalaiseksi suurvallaksi, jonka sotilaallista voimaa sekä kunnioitettiin että pelättiin. Siihen aikaan palkkasotureiden merkitys sodankäynnissä oli keskeinen ja kaikki sotivat osapuolet värväsivät heitä, niin myös Ruotsi, vaikka sen sotilaallisen mahdin perustana oli vahva talonpoikaisarmeija. Saksassa kolme vuosikymmentä kestänyt sota oli vetänyt puoleensa suurimman osan tarjolla olevista palkkasotureista, mistä syystä Kreetan sodan syyttyessä 1646 Venetsialle oli erittäin tärkeää saada sota Saksassa päättymään. Tasavalta lähetti Westfalenin rauhanneuvotteluihin oman välittäjänsä, Alvise Contarinin, jonka päätehtävänä oli saada rauha aikaiseksi, jotta Venetsia pystyisi värväämään palkkasotureita Keski-Euroopasta. Vuonna 1645 Contarini otti virallisesti yhteyttä Ruotsiin tiedustellen mahdollisuutta värvätä ruotsalaisia joukkoja sotaan Osmanivaltakuntaa vastaan.

Saksassa ennen kaikkea protestanttiset ruhtinaat vuokrasivat kokonaisia rykmentejä Venetsian palvelukseen. Emme tiedä miten ruotsalaiset vastasivat Contarinin pyyntöön, mutta etäisyys Etelä-Eurooppaan pidettiin luultavasti liian pitkänä; Ruotsilla ei ollut varaa luovuttaa joukkojaan näin vaarallisiin hankkeisiin. Yksittäisiä seikkailijoita löytyi kyllä, mutta puutteellisista lähteistä johtuen heidän liikkumisiaan on vaikeata seurata. Ensimmäiset tunnetut tapaukset esiintyvät kuitenkin juuri Kolmikymmenvuotisen sodan viimeisinä vuosina ja solmitun rauhan jälkeen. Varhaisin tiedossamme oleva tapaus on Johan Steffens niminen sotilas, joka värväytyi vuonna 1644 Venetsian palvelukseen. Hän palveli tasavaltaa vuoteen 1648 asti, osallistuen mm. Patraksen ja Khanian kaupunkien piirityksiin sekä Dardanellien saartoon. Steffens palasi hengissä kotiin, aateloitiin Sternburgiksi ja päätti päivänsä Kokenhusenin linnoituksen päällikkönä Liivinmaalla.

Pian Westfalenin rauhansopimuksen jälkeen Gustaf Adam Banér, tunnetun ruotsalaisen sotapäällikön, kenttämarsalkka Johan Banérin poika, tarjoutui Venetsian palvelukseen everstinä oman noin 1000-miehisen rykmentinsä kanssa. Banérin sotilaiden kansallisuudesta emme tiedä muuta kuin, että ne tulivat Alppien toiselta puolelta (*oltramontani*), mutta kyse oli luultavasti saksalaisista palkkasotureista. Gustaf Adam Banér oli ensimmäinen tunnettu Ruotsin

ylhäisaateliston edustaja, joka värväytyi Venetsian palvelukseen. Hänellä oli muitakin yhteyksiä Venetsiaan. Banér oli opiskellut Padovan yliopistossa, jossa hänet oli valittu opiskelijoiden edustajaksi (*syndacus*) yliopiston hallinnossa (tapahtuman muistoksi teetettiin muistolaatta, joka on edelleen nähtävillä Padovan yliopistossa). Myöhemmin hänet lyötiin Pyhän Markuksen ritarikunnan jäseneksi (*cavalieri di San Marco*).

Ensimmäisten seikkailijoiden joukosta löytyy toinenkin Ruotsin ylhäisaateliston edustaja, nimittäin Conrad Christoffer von Königsmarck, joka osallistui Candian (nyk. Heraklionin) puolustukseen viimeisenä kesänä ennen antautumista v. 1669. Samaan aikaan kun hän purjehti Kreetalle hänen nuorempi veljensä, Otto Wilhelm von Königsmarck, yllämainittu Morean sodan aikainen Venetsian maajoukkojen komentaja, taisteli Ranskan kuninkaan puolesta espanjalaisia vastaan. Nämä esimerkit valaisevat varsin hyvin miten sen ajan ylhäisaatelisto hakeutui palvelukseen ulkomaille hankkiakseen sotakokemusta, jonka perusteella he toivoivat nousevansa parempiin aseisiin palattuaan Ruotsiin.

Königsmarckin vanavedessä

Morean sodan puhjetessa vuonna 1684 Ruotsissa ylhäisaateliston asema oli muuttunut huomattavasti. Tanskaa vastaan käydyn sodan päätyttyä vuonna 1679 Ruotsi koki pitkän rauhanajan, aina vuoteen 1700 saakka, mikä yhdistettynä uuteen ruotujakelulaitokseen heikensi aateliston ylenemismahdollisuuksia Ruotsin armeijassa. Samanaikaisesti Kaarle XI:n toteuttaman suuren reduktion yhteydessä valtio peruutti aatelistolle aikaisemmin myönnettyjä lahjoitusmaita. Reduktion vaikutuksesta, kun sukujen supistunut maanomistus ei enää kyennyt elättämään näiden nuorempia miespuolisia jäseniä, ainoa mahdollisuus säädynmukaiseen asemaan avautui värväytymällä ulkomaiseen palvelukseen. Ruotsalaisia palkkasotureita esiintyykin muiden eurooppalaisten valtioiden palveluksessa eniten juuri 1600-luvun viimeisten vuosikymmenien aikana.

Morean sota oli osa laajempaa nk. Suurta Turkin sotaa, joka alkoi Wienin toisella piirityksellä vuonna 1683. Puolan kuningas ja saksalaiset ruhtinaat, viimeksi mainittujen joukossa myös Ruotsin Kaarle XI Pommerin herttuan ja Bremenin herran asemassa, lähettivät joukkoja keisarin avuksi Wieniin. Ruotsi osallistui yhdellä rykmentillä tunnetun sotapäällikön Nils Bielken johdolla vuosina 1685-1686. Bielken rykmentiin liittyi myös silloisen ruotsalaisen Pommerin kenraalikuvernööri Otto Wilhelm von Königsmarck. Kun Venetsia syksyllä 1689 Wienissä epäonnistui värvätä Nils Bielke maajoukkojen komentajaksi, osittain siksi että Kaarle XI ei ollut valmis antamaan hänelle lupaa siihen, venetsialaiset kääntyivät Königsmarckin puoleen.

Otto Wilhem von Königsmarck oli monissa sodissa ansioitunut sotilas ja hänen valintansa Venetsian maajoukkojen komentajaksi osoittautuikin erinomaiseksi ratkaisuksi. Hänen johdollaan venetsialaiset valloittivat vuonna 1686 miltei koko Morean (nyk. Peloponnesos)

Kuva 2. Negroponten piiritys vuonna 1688. Teoksesta A. Casteleyn, *Hollandse Mercurius 1688*, Amsterdam 1689.

sekä vuonna 1687 Patraksen, Korinthoksen ja Ateenan. Vuonna 1688 maajoukkueet lähetettiin valloittamaan Negropontea (nyk. Khalkis Evian saarella). Piiritys epäonnistui johtuen osin turkkilaisten ankarasta vastarinnasta, mutta osittain myös sairauksista, jotka levisivät piirittäjien joukossa ja vaativat lopulta myös Königsmarckin hengen.

Königsmarckin mukana Morean sotaan osallistui noin sata Ruotsin kuninkaan alamaista, miehiä ja naisia, joiden joukossa hänen vaimonsa Catharina Charlotta De la Gardie ja Anna Åkerhielm, sekä upseereita, adjutanteja, kirjureita ja palvelijoita. Königsmarckin asema veti puoleensa paljon vapaaehtoisia ruotsalaisia aatelismiehiä, joille mahdollisuuksien mukaan tarjottiin upseerin vakansseja saksalaisissa rykmenteissä. Königsmarckin mukana sotaan osallistuneista voidaan mainita mm kaksi hänen veljenpoikaa, joista toinen, Carl Johan von Königsmarck kuoli kuumetautiin Nauplionissa syksyllä 1686.

Varsin tyypillistä oli, että samasta suvusta ja perheestä värväytyi useampia jäseniä. Jotkut suvut jopa erikoistuvat palkkasoturiammattiin, niin että useampi sukupolvi saattoi palvella saman vieraan maan joukoissa. Tässä suhteessa Königsmarckin perhe ei siis ollut mikään poikkeus. Lewenhaupt-suvusta osallistui Venetsian sotiin yhteensä kolme, Sparren perheestä taas neljä ja Raabin perheestä kolme jäsentä. Tunnetuin palkkasoturisuku Venetsian sodissa, saksalainen von Degenfeld, palveli tasavaltaa kolmessa sukupolvessa.

Vaikka suurin osa Morean sotan osallistuneista ruotsalaisista liittyi jollain tavalla Königsmarckiin, tämä ei kuitenkaan pätenyt kaikkiin. Jotkut värväytyivät saksalaisten ruhtinaiden vuokraamien rykmenttien kautta. Heistä merkittävin, osittain jälkimaailman unohtama, Königsmarckin jälkeen korkeimpaan asemaan Venetsian palveluksessa edennyt ruotsalainen, oli Carl Carlsson Sparre. Hän värväytyi kokeneena everstinä Brandenburg-Bayreuthin markkreivin Venetsialle vuokratun rykmentin päälliköksi vuonna 1687. Mukaan rykmenttiinsä hän otti kymmenkunta ruotsalaista, näiden joukossa kolme muuta Sparren suvun jäsentä.

Kuva 3. Antonio Marchin libretto Marc'Antonio Zianin oopperaan La Rosalinda.

kuuluneen säveltäjän Marc' Antonio Zanin oopperan La Rosalindan, joka sai ensi-ilta-älyöksensä vuonna 1692. Libretisti Antonio Marchi dedikoikin tästä syystä tämän nuoresta osmanien vangiksi joutuneesta naisesta kertovan oopperan Erik Sparrelle.

Sotavankeina rintamalle

Morean sodan päättyessä Välimerellä v. 1699 sotilaallis-poliittinen tilanne Pohjois-Euroopassa taas eskaloitui. Ruotsi vedettiin vuonna 1700 mukaan 21 vuotta kestäneeseen Suureen Pohjan

Carl Carlsson Sparre ansioitui useissa taisteluissa. Hän osallistui mm. Castelnuovon (nyk. Montenegrossa), Monemvasian (Peloponnesoksella) ja Vallonan (Albaniassa) valloitukseen sekä Negropontin epäonnistuneeseen piiritykseen. Linnoituseksperttinä hän suunnitteli myös Akrokorinthoksen linnoituksen vahvistamisen. Pian hänet ylennettiin kenraalimajuriksi ja prikaatin komentajaksi, sekä vielä lokakuussa 1690 kenraaliksi ja Albanian rintaman komentajaksi. Siinä asemassa hän kaatui vuoden 1691 alussa puolustautuen Vallonaa ylivoimaista osmaniarmeijaa vastaan.

Carl Carlsson Sparren kotiin siskolleen lähetetyistä kirjeistä käy ilmi, että hän oli värväytynyt palkkasoturiksi ansaitakseen rahaa, jotta pystyisi solmimaan avioliiton ja palaamaan Ruotsiin. Sparren vuosien aikana säästämät varat peri Morean sotaan osallistunut nuorempi puoliveli Erik Carlsson Sparre. Tämä käytti rahat rakentaakseen itselleen sosiaalisen aseman Venetsiassa, jonne hän jäi asumaan kuolemaansa saakka vuonna 1709. Hän teki Sparren suvun tunnetuksi Venetsian kulttuurielämässä mm sponsoroimalla esi-vivaldisen ajan tunnetuimpiin

sotaan Tanskaa, Puolaa ja Venäjää vastaan. Sodassa, joka lopulta johti Ruotsin suurvalta-aseman romahtamiseen, Kaarle XII tarvitsi kaikki saatavilla olevat upseerit ja sotilaat, mistä syystä ruotsalaisia ei juurikaan värväytynyt Euroopan muille sotanäyttämöille. Näin ollen olikin varsin yllättävää kohdata venetsialaisessa lähdeaineistossa ruotsalaisia upseereja tasavallan palveluksessa Toisen Morean sodan aikana, osallistumassa mm. kreivi Johann Matthias von der Schulenbergin johtamaan Korfun kaupungin puolustukseen vuonna 1716.

Von der Schulenburg kertoo julkaisemattomassa päiväkirjassaan sodan ajalta, että otettuaan vastaan Venetsian joukkojen komentajuuden, hän värväsi mukaansa kolme rykmenttiä Saksasta. Koska sodan ruhjomassa Euroopassa oli vaikea löytää vapaaehtoisia, hän joutui tyytymään ”Holsteinissa ja Bremenissa aikaisemmin vangiksi joutuneisiin ruotsalaisiin joukkoihin”. Selostuksessaan piirityksestä näistä ruotsalaisista hän mainitsee kaksi nimeltään ja muista lähteistä tunnemme muitakin nimiä.

Von der Schulenburgin nimeämät ruotsalaiset olivat everstiluutnantti Johan Fredrik von Öllers ja kapteeni Johan Bergman. Bergman kaatui urheasti taistellen ja haudattiin mereen Korfun kaupungin ulkopuolelle. Von Öllers taas osoittautui pettymykseksi, vaikka von der Schulenburg oletettavasti oli ajattellut hyötyvänsä hänestä. Von Öllers oli nimittäin seurannut Kaarle XII:a ei pelkästään Benderiin, vaan sieltä aina Demotikoniin asti, ja tunsikin turkkilaiset ja heidän tapojaan. Korfulla hän liivihti kuitenkin aina öisin ja muutenkin mahdollisuuden mukaan turvaan Korfun vanhaan linnoitukseen. Ilmeisesti von Öllersin taistelutahto jäi varsin vähäiseksi hänelle täysin merkityksettömässä sodassa.

Montako ruotsalaista ja mahdollisesti myös suomalaista sotavankia seurasi von Öllersia ja Bergmania Venetsiaan ja Korfulle vuonna 1716 jää epäselväksi, emmekä tiedä montako heistä kuoli matkan varrelle. Lukumäärä on liikkunut arvattavasti 500 ja 1000 välillä.

Merkitys ja vaikutus

Olemassa olevien lähteiden perusteella Venetsian sotiin turkkilaisia vastaan osallistui siis yli tuhat Ruotsin kuninkaan alamaista, vaikka nimeltä voimme identifoida heistä vain satakunta. Osa heistä oli mitä todennäköisimmin syntyperältään saksalaisia, mutta Ruotsin kuninkaan alamaisia. Suurimmalla osalla sotiin osallistuneista ruotsalaisista oli jonkinlainen yhteys joko Ruotsin saksalaisiin provinsseihin tai saksalaisiin ruhtinaskuntiin. Tästä syystä suomalaisia esiintyy heidän joukossaan vähemmän. Yhtenä esimerkkinä voidaan mainita Johan Rolott, joka esiintyy Helsingin yliopiston matrikkelistä, koska hän ennen lähtöään oli opiskellut historiaa ja kaunopuheisuutta sekä runoutta Turun Akatemiassa. Rolott värväytyi kapteeniksi ja menehtyi kuumetautiin Negropontin piirityksen yhteydessä. Hän jätti jälkeensä lyhyen sotapäiväkirjan, jonka oletettavasti Anna Åkerhielmin kautta on löytänyt tiensä ruotsalaiseen arkistoon.

Millaisia vaikutteita kotiin palanneet toivat mukansa Ruotsiin? Selvää lienee, että heidän kauttaan Pohjoismaihin levisi tietoa kreikkalais-osmanilaisista tavoista ja kulttuurista, jolla on saattanut olla poliittis-historiallista merkitystä. Kaarle XII:n Pultavaa kohti marssineessa armeijassa oli siis upseereita, jotka olivat palvelleet vuosia turkkilaisia vastaan käydyssä sodassa ja jotka ehkä olivat oppineet jonkin verran turkkia ja/tai kreikkaa. Emme valitettavasti tiedä millä tavalla heidän kokemuksensa olivat Kaarle XI tiedossa ja mahdollisesti vaikuttivat hänen päätökseensä yrittää liittoutua Osmanivaltakunnan kanssa. Sen suhteen voimme vain spekuloida, mutta Johan von Mentzerin kohtalo pistää mielikuvituksen helposti liikkeelle.

Johan von Mentzer värväytyi vuonna 1688 nuorena vänrikkinä Carl Carlsson Sparren rykmenttiin ja palveli Venetsiaa yli kymmenen vuotta, osallistuen Negroponten taisteluun vuonna 1688, Malvasian ja Vallonan valtauksiin vuosina 1689-1690, Khanian piiritykseen vuonna 1692 ja sen jälkeen vielä taisteluihin Androksen saarella vuonna 1692, Khioksella vuonna 1694 sekä Argoksessa vuonna 1695. Ruotsiin von Mentzer palasi majurina ja seurasi Kaarle XII Pultavaan ja Benderiin, jossa hänestä everstiluutnantiksi ylenneenä tuli kuninkaan jäljellä olevan jalkaväen komentaja. Tässä tehtävässä von Mentzerillä oli varmaankin hyötyä nuorena Egeian meren alueella hankitusta kokemuksesta. von Mentzer palasi hengissä Benderistäkin ja päätti uransa kotona Ruotsissa kenraaliluutnanttina ja maaherrana.

Kulttuurisia vaikutteita on vielä vaikeampi arvailla. Pohjoisen miehiä kohtasi paitsi ennestään täysin tuntemattomat uskonnot, tavat ja kielet myös uusi ilmasto, luonto ja kasvillisuus. Heidän kirjeissään kotiin tätä kaikkea kuvailtiin ja ihmeteltiin. Nuori vänrikki Christoffer Ekeblad, joka kuoli kuumetautiin Nauplionissa, kuvailee esimerkiksi miten hän toivoisi pystyvänsä siirtämään kotiin kaikki ne pomeranssi- ja sitruunanpuut, joiden hedelmistä hän yli kuukauden aikana on elänyt, sekä valittaa miten monta kaunista viinitarhaa armeija turhaan oli tuhonnut.

Useimmassa tapauksessa lähteet herättävät aluksi mielenkiintomme mutta jättävät meidät sitten pian oman mielikuvituksemme varaan. Pienen turkkilaisen orpoytön Eleminan tarina on yksi tällainen. Ateenan valloituksen jälkeen syksyllä 1687 hän joutui Anna Åkerhielmin huostaan, oppi saksaa ja ruotsia, kastettiin Charlottaksi, ja siirtyi Königsmarckin kuoleman jälkeen Catharina Charlotta De la Gardien ja Anna Åkerhielmin mukana Pohjolaan. Ruotsissa hänelle järjestettiin paikka leskikuningatar Ulrika Eleonoran hovissa Tukholmassa, jossa Anna kävi häntä tervehtimässä vuonna 1691. Tämän jälkeen kadotamme hänen jälkensä. Voimme vain arvailla miten hän koki Ruotsin ja mitä hän kertoi hovissa synnyinkaupungistaan Ateenasta!

VUOSIKOKOUS

Bysantin tutkimuksen seuran
sääntömääräinen vuosikokous

järjestetään

14. maaliskuuta 2013

klo 17.00

Tieteiden talolla

Kirkkokatu 6, ls 312

klo 18.15

Prof. Serafim Seppälä (Itä-Suomen yliopisto)

esitelmöi aiheesta

Armenialaisten pyhien kuvien maailma

Bysantin tutkimuksen seura Sällskapet för bysantinsk forskning

Tieteiden talo

Kirkkokatu 6

00170 Helsinki

Seuran johtokunta v. 2013

Björn Forsén (puheenjohtaja)

Mika Hakkarainen

Kai Juntunen

Ilkka Syväne

Manna Satama

Jens Henrik Nilsson (sihteeri)

Anja Hakonen (rahastonhoitaja)

Seura pyrkii kokoamaan yhteen sekä Bysantin tutkimuksen piirissä tai sitä sivuavilla aloilla työskentelevät tutkijat että kaikki alasta kiinnostuneet.

Jäsenmaksu 13 € (opiskelijat 6 €) maksetaan seuran tilille

Nordea 157230-27391.

Yhteystiedot pyydetään jättämään joko postitse seuran postiosoitteeseen tai sähköisesti osoitteeseen [bts\(at\)pro.tsv.fi](mailto:bts(at)pro.tsv.fi).

Internet-sivut: www.protsv.fi/bts